

УДК 37.013.73-056.87:316.422

Дмитро КАСЬЯНОВ

ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ГУМАНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ В УМОВАХ НАНОТЕХНОЛОГІЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

© Касьянов Д., 2012

Ключові слова: людина, суспільство, культура, освіта, гуманізація освіти, нанотехнології.

Аналізуються проблеми та суперечності нанотехнологічного типу суспільного прогресу, місце та роль в ньому людини, гуманізація підготовки якої до життя та праці засобами освіти постає як ключова проблема сучасності; обґрунтовуються напрями модернізації змісту вітчизняної освіти, зокрема наповнення її сучасними науковими досягненнями та поєднанням із практикою.

ині людство переходить до нового цивілізаційного простору, який визначається темпами нанотехнологічного розвитку. Змінюються і технологічно-економічний ландшафт сучасної цивілізації, і природа самої людини, яка потрапляє у світ, де діють великі сили глобальних тенденцій і транснаціонально-корпоративних законів розвитку. «Нанотехнології є тією галуззю науки й технологій, яка суттєво змінить всі сектори економіки, дасть можливість покращити якість життя та навколишнього середовища, значною мірою визначатиме конкурентоспроможність та геополітичні позиції країн та регіонів світу у XXI столітті» [10, 44]. Отже, нанотехнології гарантують людству вихід із багатьох кризових станів (екологічного, ресурсного, економічного тощо), але, водночас, необхідною стає філософсько-антропологічна рефлексія тих змін, які вони несуть людині як істоті екзистенційній і творчій, інтелектуально цілеспрямованій та емоційно непередбачуваній.

Необхідність філософського аналізу гуманізації освітнього простору нанотехно-

логічного розвитку впливає з того, що сучасна людина, особливо молодь, у процесі активної особистісно-суспільної адаптації та соціалізації перебуває у центрі глобальних тектонічних цивілізаційних змін та трансформацій. «Глобальні наслідки нанотехнологічної революції (перша фаза якої відбувається на наших очах) виявляться невимірно більш захопливими за наслідки всіх попередніх науково-технологічних революцій. Передбачити все різноманіття екзистенціальних, соціальних, світоглядних наслідків цієї революції сьогодні дуже важко. Зрозумілим є лише те, що нанотехнологічна практика вже нині перетворюється на своєрідний екстрим науково-технологічної творчості» [16, 10]. У такій ситуації надзвичайно важливо виробити механізми (найголовнішими з них, на нашу думку, є освітні) уникнення остаточного знелюднення цивілізаційного поля, що відбувалося в умовах індустріальної та постіндустріальної цивілізації. Завданням освіти нанотехнологічної доби є повернення гуманістичним цінностям та орієнтирам центральної значущості у процесі вибору цивілізаційних та соціокультурних шляхів розвитку кожного національного суспільства та людства в цілому.

Нового статусу набувають феномени людського та людяного з огляду на те, що за умов нанотехнологічного розвитку цивілізації вкотре змінюються аксіологічно-структурні співвідношення між знанням та мораллю, інформацією та екзистенціальними виявами людини тощо. Освіта має реагувати на нові реалії, більше того: саме вона є основою для побудови «суспільства знань», яке більшість сучасних дослідників визначає як фундаментальне підґрунтя цивілізації, що розвиватиметься на нанотехнологічній основі. «Перехід до економіки знань викликав серйозні зміни структури суспільного виробництва, різко збільшив потреби й можливості освіти та творчої діяльності. На фоні досягнень кібернетики та інформатики визрівають нові технології, і серед них найбільш перспективні нанотехнології. Серед загальних проблем

становлення, впровадження, ефективності та подолання можливих негативних наслідків нових технологій важливою є роль та завдання всіх рівнів освіти. Своєчасна перебудова освіти в нових соціально-технологічних умовах набуває важливого значення» [3, 123]. А найголовнішим завданням сучасної освіти, що має ґрунтуватися на інноваційно-гуманістичних принципах і методологіях, на нашу думку, є пріоритетна орієнтація на остаточне подолання технократизму й утвердження справді гуманістичної природи людського існування. Саме в умовах нової цивілізаційної трансформації, що має нанотехнологічний характер, у людства з'являється шанс на подолання тих дегуманізаційних тенденцій, які були породжені закономірностями функціонування постіндустріальної та інформаційної цивілізацій.

Ключовою суспільною системою, яка здатна прищеплювати людині ефективні механізми адаптації до нового цивілізаційного середовища, на нашу думку, є освіта, яка крім системи необхідних природничо-наукових та соціально-гуманітарних знань формує особистісно-аксіологічне та світоглядне ставлення молодої людини до цивілізаційної та соціокультурної дійсності. «Цивілізаційні зміни ведуть до зростання значущості освіти в суспільному житті; поряд із наукою вона стає пріоритетною сферою всієї життєдіяльності» [4]. Саме в освітній структурі закладені аксіологічні й технологічні можливості подолання технократизму й утвердження справді гуманістичної природи людського існування.

Перехід до нанотехнологічних тенденцій розвитку є своєрідним цивілізаційним виходом за нові межі, який, природно, зумовлює необхідність формування нового розуміння людини, гуманістичних основ її існування, а також ключових механізмів людиноствердження, основним з яких завжди була і залишається освіта, спрямована на формування сильної та адаптаційно-активної особистості. «Головні причини виходу за межі – це зростання, прискорення, швидка зміна. Понад сто років бага-

то фізичних показників світової системи швидко зростали. Наприклад, кількість населення, виробництво продовольства, промислове виробництво, споживання ресурсів, забруднення навколишнього середовища – всі ці показники зростають, і часто все швидше і швидше. Таке зростання описується функцією, яку математики називають показовою, чи експоненційною» [14, 45]. Такі експоненційні зміни в сучасній цивілізаційній матриці призводять до того, що більшість людей губиться у надшвидкому світі хаотичних трансформацій та переформатувань. «Більшість людей, оглядаючи світ навколо себе, бачить сьогодні тільки хаос. Вони потерпають від почуття особистого безсилля і безглуздя» [6, 287]. Саме освіта, на нашу думку, здатна створювати поле смислів та значень, завдяки яким людина в межах сучасної інформаційно-споживацької цивілізації може утворювати життєствердні принципи, образи, символи, які допомагатимуть їй знаходити світоглядно-аксіологічні обґрунтування для власного існування, самоствердження та самотворчості.

Для формування фундаментальних принципів гуманізації освітнього простору в умовах нанотехнологічного розвитку необхідно, насамперед, вироблення світоглядно-ціннісних орієнтирів для особистісного самовизначення сучасної молоді людини у світі новітніх і таких, що трансформуються надшвидкими темпами, технологій. Отже, необхідне формування філософії нанотехнологічної цивілізації, фундаментальної теорії світогляду нанотехнологічного розвитку. Філософський дискурс, в центрі якого коло проблем, що породжуються практикою експлуатації нанотехнологій, іменується «філософією нанотехнологій» [13, 10]. Філософія нанотехнологій – це галузь філософської рефлексії, що здійснюється над нинішнім переходом цивілізації до експлуатації різноманітних нанотехнологій. У контексті цієї рефлексії згаданий перехід осмислюється як епохальна подія глобальної еволюції самої людини. «Кожний перехід до нової суми технологій

виробництва, речей, енергій та інформації, які виробляє цивілізація, – це кардинальне оновлення самого способу відтворювання популяції людини. В контексті «філософії нанотехнологій» людина розглядається як суб'єкт планетарних дій, що здійснюються за допомогою все більш могутньої індустрії нанотехнологій. Нанокосмос для такого суб'єкта – це невичерпне джерело речовинних, енергетичних, інформаційних ресурсів. Проте людина – не пасивний споживач ресурсів наносвіту, вона творчо конструює такі самовідтворювальні штучні молекулярні машини, яких не існує в природі. Не дивлячись на штучність, такі наномашини здатні більш ефективно виконувати всі ті корисні функції, які виконують природні ДНК, РНК, рибосоми, гени, геноми, віруси, бактерії, рослини, тварини. Створюючи все більш могутній «парк» таких неприродних молекулярних машин, людина сподівається з їх допомогою виробляти всі ресурси, необхідні для самовідновлення планетарної цивілізації» [15, 228]. Нині людина не просто зустрічається з реальністю відсторонених від своєї сутності технологічних сил, але потрапляє у світ, який на нанорівні, тобто поза безпосереднім впливом людини, наддинамічно трансформується. Це означає, що будь-яке знання в цьому світі є цінним лише у своїй динамічності та компетентнісній адаптивності, тобто, знання має постійно розвиватися, а гуманістичність освіти означає надання людині можливості, постійно змінюючи когнітивний складник власного буття, забезпечувати свою особистісно-творчу впевненість та стабільність.

Важливою є роль освіти як соціального елементу новітньої цивілізації, що здатен не лише формувати ефективних суб'єктів нанотехнологічного розвитку, але й особистісно сформованих суб'єктів, здатних під когнітивним, етичним та естетичним кутами зору оцінювати ті трансформації, що відбуваються у суспільстві, розвиток якого ґрунтується на нанотехнологічних дослідженнях. «Етична проблематика наслідків упровадження нанотехнологій у

реальне життя ставить вже сьогодні перед людством питання: невизначеності наслідків розвитку нанотехнологій; проблеми конфіденційності; розподілу технологічного розвитку між різними країнами світу; проблеми інтелектуальної власності; нерівномірності розвитку освіти у різних регіонах. Нанотехнології мають такий великий потенціал, що могли б використовуватися у руйнівних цілях так же легко, як і у творчих» [8, 103]. У зв'язку з цим, важливим складником сучасної соціально-філософської та гуманітарної рефлексії має бути всебічний аналіз можливостей подолання – на основі нанотехнологічного розвитку – технократизму постіндустріальної та інформаційної цивілізації, а також вироблення новітнього інноваційно-гуманістичного розуміння людяності та творчості, що передбачає також створення конкретних освітньо-педагогічних технологій прищеплення молодому поколінню усвідомлення значущості гуманістичних ідеалів та вмінь самореалізовуватися особистісно як активно-адаптивному суб'єкту новітньої нанотехнологічної цивілізації.

Розглядати сучасні гуманізаційні можливості освіти ми будемо, усвідомлюючи, що саме духовне, гуманістичне, людське і людяне є сутнісною основою в історії еволюції цивілізації, а відображення цих цінностей у системі природничо-наукового, фізико-математичного та соціо-гуманітарного знання є засадою освітнього та педагогічного впливу на формування особистості, яка постає перед світом безлічі викликів нанотехнологічного розвитку. Важливо пам'ятати і те, що новітні нанотехнології несуть людству і нові засоби впливу на людську природу, її тілесний та феноменологічний складники. Це сприяє актуалізації сучасної філософсько-антропологічної рефлексії щодо феноменів людяності, гуманістичності, духовності і творчості, а також створенню нових підходів і методологічних форм визначення змісту й обсягу, внутрішньої сутності й формальної визначеності згаданих категорій. «Культивування «людського в людині» може здійснюватися за

допомогою різних соціальних практик: релігійних, морально-психологічних, художніх, наукових тощо. В умовах найновітнішого шквалу наукових революцій, що відбуваються зараз у молекулярній біології, наномедицині, геноміці, протеоміці, нейронауці, дедалі важливішу роль відіграють практики використання надтехнологій. Ці надтехнології, що інтенсивно впливають на процес перетворення генетики людини, її генокоду, тілесності, нейросистеми, називаються гуманотехнологіями» [12, 146]. Отже, нині філософська теорія людяності й духовності обов'язково має враховувати найновітніші досягнення природничо-наукового та фізико-математичного сегментів науки й освіти, адже саме від них залежить велика кількість сутнісних параметрів та творчовольових потенцій людини, яка є складовим елементом цивілізації, що входить у нанотехнологічну добу розвитку. У науковій та філософській літературі дедалі частіше зустрічається поняття «постлюдина», яке містить момент усвідомлення того, що сутнісні сили сучасної людини визначаються не лише природними характеристиками та особистісними творчовольовими потенціями, а й сферою сучасної технологічної дійсності, що, своєю чергою, встановлює нові смислові та методологічні взаємозв'язки між природничо-науковим, фізико-математичним та соціально-гуманітарним сегментами наукової та філософської думки.

«Бурхливий розвиток фундаментальної науки та індустрії наукомістких технологій, що ініціюється нею, породжують комплекс проблем, пов'язаних з еволюцією людини – постлюдиною. Одна з особливих характеристик нашого часу полягає в тому, що не тільки ті науки, які були колись названі такими, що пояснюють, але й науки гуманітарні, які заведено характеризувати як такі, що розуміють, усе більшою мірою сприймаються, і більше того, усвідомлюють себе як науки технологічні, що допомагають змінювати людину» [18, 17]. Така ситуація в межах нової інноваційної гуманістики докорінно змінює співвідношення природничих та фізико-математичних і

соціально-гуманітарних наук в сфері формування теоретичних основ світогляду людини нанотехнологічної доби. Духовне, гуманістичне, людське і людяне як сутнісне в історії еволюції цивілізації нині вкотре переживає революційну сутнісну трансформацію технологічного характеру, яка здатна проникати і глибоко всередину матеріальних процесів розвитку, і в закономірності мисленевих та свідомісних особливостей сучасної людини, яка тепер визначається не лише внутрішньо-сутнісними характеристиками, а й зовнішніми соціально-технологічними, інформаційними, цивілізаційними впливами.

Водночас, перед філософією завжди, за будь-яких цивілізаційних трансформацій, стояло завдання відшукувати гуманістичні основи для збереження всього людяного та творчо-духовного в людині, набутого нею протягом століть і тисячоліть культурного розвитку. Таке ж завдання, безумовно, постає і перед сучасною філософською рефлексією. Сучасні теорії інформаційного та нанотехнологічного суспільства шукають основи нового гуманізму в усвідомленні людини як «життєздатної та пластичної істоти, здатної впоратися з новим, прийняти його та мати з ним справу» [11, 402–403]. Таке визначення американського філософа Еріка Девіса, є, на нашу думку, реальним можливим нині втіленням ідеї гуманістичності нанотехнологічної доби, водночас, воно має бути підтримане конкретними імплементаційними технологічними механізмами. Насамперед, такі механізми мають створюватися в рамках національних та міжнародних освітніх структур на основі інноваційно-гуманістичних педагогічних технологій.

Для створення інноваційно-гуманістичних освітніх та педагогічних механізмів і технологій необхідне застосування широких міждисциплінарних підходів, які б у визначенні духовного, гуманістичного, людяного та людського враховували відображення цих цінностей у сучасній системі природничо-наукового, фізико-математичного та соціально-гуманітарного знання. «Міждис-

циплінарні дослідження, які характеризують стан розвитку сучасної науки, потребують відповідної теоретико-методологічної рефлексії, а сучасна тенденція до єдності природничих і соціально-гуманітарних наук має об'єктивні підстави» [9, 13]. Такі ж об'єктивні підстави існують і для створення конкретних педагогічних змістовних та формальних засобів прищеплення сучасній молоді свідомого ставлення до необхідності опанування певного рівня природничо-наукового та фізико-математичного знання, а також вивчення соціально-гуманітарних дисциплін в умовах нових цивілізаційних викликів, які постають перед людиною нанотехнологічної епохи.

Інтегративний та міждисциплінарний принципи вивчення природничо-наукових, фізико-математичних та соціально-гуманітарних дисциплін у сучасній освіті мають, на нашу думку, застосовуватися, ґрунтуючись на інноваційно-гуманістичному розумінні освіти як середовища формування понять і почуття «людського» як «добра», «добробуту» і «щастя». Саме освіта й особистісно спрямовані педагогічні принципи і технології здатні на основі різноманіття наук та дисциплін, що вивчаються, пробуджувати в дитині та молодій людині прагнення до самоусвідомлення і самотворчості на основі гуманістичних, культуротворчих принципів. Надзвичайно актуалізується використання таких гуманізуючих потенцій освітнього простору в часи, коли цивілізація здійснює черговий революційний технологічний прорив (нині – нанотехнологічний), який може супроводжуватися зміною антропокультурних характеристик та соціокультурних практик, притаманних тому чи іншому суспільству.

У рамках інформаційної цивілізації та в процесі входження у нову нанотехнологічну добу освіта стає тим формувальним чинником, завдяки якому людина не просто залишається одним із об'єктів інформаційного середовища, здатним лише приймати і передавати інформаційні блоки, а стає суб'єктом соціокультурного про-

стору, тобто носієм можливостей смислового і морального впорядкування світу, навіть такого непорядкованого, як світ інформаційної цивілізації. Сенси людяності, добра, щастя і добробуту найадекватніше та найадаптивніше реалізуються саме в освітньому просторі. «Освіта – це модернізаційне ядро сучасного суспільства, основний чинник його мобільності та пластичності» [2, 13]. У зв'язку з цим, освіта набуває особливого значення в сучасному світі як чинник формування культури смислотворчого ствердження добра, людяності й щастя, адже саме вона формує активне ставлення людини до непорядкованого смислом і мораллю зовнішнього середовища. Отже, ми розглядаємо освіту «як відносно самостійну систему, завданням якої є формування членів суспільства, орієнтованих на опанування певних знань, моральних цінностей, умінь, навичок, норм поведінки» [17, 92–93]. Духовно-вольове прагнення людини до оволодіння смислами й оціночними характеристиками соціокультурного середовища, що є підґрунтям формування понять і почуття «людського» як «добра», «добробуту» і «щастя», – головний здобуток вдало побудованої системи освіти, в якому активно застосовуються інноваційно-гуманістичні, особистісно-орієнтовані, суб'єкт-суб'єктні принципи і методи роботи, спрямовані, водночас, на міждисциплінарну підготовку сучасної молоді людини до успішних відповідей на виклики нанотехнологічного розвитку.

Освіта має бути не системою нав'язування чи прищеплення певних догматичних знань і поведінкових моделей, а соціокультурним осередком, у якому людина навчається сама творити важливі для себе світоглядні й аксіологічні знання, переконання, ідеали. Освіта – це комунікативне середовище, кожен член якого є самодостатнім суб'єктом, активно спрямованим на самовдосконалення і пошук його найоптимальніших методів. «Створення особистісно-смислового середовища відбувається відповідно до задоволення екзистенційних потреб людини: у свободі й

вільному виборі себе як особистості, власного світогляду, дій, вчинків, позицій, у самостійності та особистій відповідальності; саморозвитку, самовизначенні та творчості. В основі моделі освіти – ідеал самостійної і творчої, естетично розвинутої особистості, яка має власний світогляд і здатна до самореалізації. Вхідження особистості в освітній простір можливе за наявності спільних смислів: об'єктивних – простору, та суб'єктивних – особистості. Отже, характеристики особистісно-смислової сфери слід розпізнавати за рівнем залучення у процес комунікації: вищий рівень – смислові утворення, середній – залучені мотиви, емоції, вольова регуляція, низький рівень – самовідчуття. Наповнення особистісно-смислового середовища людини відбувається відповідно до її особистісних пошуків і прагнень, у процесі яких відбувається становлення особистості» [5, 149]. Освіта як соціокультурний осередок створення світоглядно-ціннісних смислів життєдіяльності людини являє собою комунікативно-творче середовище формування фундаментальних характеристик особистості, на основі яких відбувається і відбуватиметься протягом життя реалізація і самовтілення її потенцій формування самоусвідомлення і почуття «людського» як «добра», «добробуту» і «щастя».

«Освіта, цей фундаментальний чинник становлення особистості, постає як дійсність духовності, визначає шлях подальшої діяльності молоді людини. Ідеї освіти, охоплюючи матеріальну, соціально-політичну, духовну і культурно-побутову сфери суспільного життя, містять підготовку до істини, до потенцій високого в особистості у формі вдосконалення внутрішнього світу (світогляду) як свідомого духовного життя людини» [7, 204]. Отже, освітня політика покликана формувати такі педагогічні змісти, смисли і форми, які б сприяли становленню гуманістичних світоглядно-ціннісних орієнтацій молоді людини.

Здійснюючи теоретичний пошук філософських основ визначення гуманістичної суті освіти, її здатності формувати прагнен-

людини до добра, справедливості, людяності та щастя, необхідно, на нашу думку, звернутися до класичної традиції визначення співвідношення між розумом, інтелектом та добром, красою, справедливістю. Як зазначав І. Кант, моральним вважається те, що «розум» обирає як «добро»» [1, 244]. Тому взаємозв'язок моралі і знання, справедливості і розуму є однією з найгрунтовніших теоретико-методологічних основ гуманістичного розуміння людяності як поєднання розуму, інтелігентності, освіченості із моральністю, гуманністю, спра-

ведливістю тощо. І якщо в прямому розумінні кантівський імператив дещо втрачає з плином століть та з цивілізаційними трансформаціями свою беззаперечну значущість, то в сенсі обґрунтування в освітньому просторі ідеї інтеграції наукового та світоглядно-оціночного знання (а в нашому контексті – природничо-наукового, фізико-математичного та соціально-гуманітарного), актуальність внутрішнього його змісту залишається значним підґрунтям подальших творчих пошуків у галузі філософії освіти.

Література

1. **Андрущенко В. П.** Історія соціальної філософії: (Західноєвропейський контекст): підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. П. Андрущенко. – К. : Тандем, 2000. – 416 с.
2. **Журавський В. С.** Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні / В. С. Журавський. – К. : Видавничий Дім «ІнЮре», 2003. – 416 с.
3. **Кононович В. Г.** Передумови перебудови професійної освіти внаслідок розвитку нанотехнологій / В. Г. Кононович, І. В. Кононович, Т. М. Тардаскіна // Наук. праці ОНАЗ ім. О. С. Попова. – 2008. – № 1. – С. 123–131.
4. Освіта в структурі цивілізаційних змін. Постанова Загальних зборів Національної академії педагогічних наук України від 18.11.2010 № 1 – 6/3 – 5 [Електронний ресурс] // Правові системи НаУ : [сайт]. – Режим доступу: http://www.nau.kiev.ua/index.php?page=hotline&file=348715-18112010-0.txt&code=v1-6_601-10
5. **Ткач Т. В.** Освітній простір особистості : Монографія / Т. В. Ткач. – К. : Інститут психології ім. Г. С. Косюка АПН України, 2008. – 272 с.
6. **Тоффлер О.** Третя хвиля / О. Тоффлер // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія : Навч. посібн. / упоряд. В. Лях. – К. : Либідь, 1996. – С. 275–334.
7. Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні на початку XXI століття : Монографія / – К. : Педагогічна думка, 2007. – 352 с. – (Серія «Модернізація вищої освіти: світоглядно-педагогічні проблеми»).
8. **Чумак О. В.** Етичні аспекти впровадження нанотехнології в умовах розвитку інноваційного суспільства / О. В. Чумак // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. праць / гол. ред. В. Г. Воронкова. – Вип. 37. – Запоріжжя : Видавництво ЗДІА, 2008. – С. 96–104.
9. **Шашкова Л.** Методологічні аспекти проблеми інтеграції природничо-наукового та соціально-гуманітарного знання / Л. Шашкова // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. – Вип. 309 – 310. Філософія. – Чернівці : Рута, 2006. – С. 9–13.
10. **Гапоненко Н.** Национальные стратегии развития нанонауки / Н. Гапоненко // Экономические стратегии. – 2008. – № 1. – С. 44–53.
11. **Дэвис Э.** Техногнозис: миф, магия и мистицизм в информационную эпоху / Э. Дэвис. – Екатеринбург : Ультра. Культура, 2008. – 480 с.
12. **Лукьянец В.** Горизонты гуманитарии: проблема постчеловеческого будущего / В. Лукьянец, О. Соболев // Філософія освіти. Науковий журнал. – 2006. – № 3 (5). – С. 145–164.
13. **Лукьянец В. С.** Наукоёмкое будущее. Философия нанотехнологии / В. С. Лукьянец // Практична філософія. – 2003. – № 3. – С. 10–27.
14. **Медоуз Д.** Пределы роста. 30 лет спустя / Д. Медоуз, Й. Рандерс, Д. Медоуз. – М. : ИКЦ «Академ-книга», 2007. – 342 с.
15. **Цикин В. А.** Глобализация: ноосферный подход / В. Цикин. – Сумы : СумДПУ, 2007. – 284 с.
16. **Цикин В.** Формирование философии нанонаук и образование / В. Цикин // Вісник Інституту розвитку дитини: зб. наук. пр. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – Випуск 1. – С. 5–12. – (Серія «Філософія. Педагогіка. Психологія»).
17. **Шаронова Н. А.** Образование как фактор социализации личности / Н. А. Шаронова // Вчені записки Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія» / гол. ред. В. І. Астахова. – Т. 6 – Х. : Око, 2000. – С. 90–96.
18. **Юдин Б. Г.** О человеке, его природе и его будущем / Б. Г. Юдин // Вопросы философии. – 2004. – № 2. – С. 16–28.